

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA BADIY MATNLARNI O'QIB TUSHUNISH ASOSIDA KOGNITIV KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

N.H.Maxmudova¹

1. Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Mas'ul muallif: Maxmudova
Nigora Hikmatovna, Osiyo xalqaro
universiteti o'qituvchisi.

Accepted: 22 Sentabr 2026
Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Maxmudova, N. H.
BOSHLANG'ICH SINIF
O'QUVCHILARIDA BADIY
MATNLARNI O'QIB TUSHUNISH
ASOSIDA KOGNITIV
KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH
METODIKASI / N. H. Maxmudova
// Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T.
9, № 2. — B. 51–53.

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining badiiy matn bilan ishlash jarayonida kognitiv ko'nikmalarini shakllantirishning metodik asoslari ko'rib chiqilgan. Muallif matnni o'qib tushunishni shunchaki texnik malaka emas, balki fikrlash amallari - taqqoslash, tahlil, umumlashtirish va xulosa chiqarish bilan bog'liq murakkab aqliy faoliyat sifatida talqin qiladi. Tadqiqotda L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi g'oyasi, J. Piajening bilish taraqqiyoti bosqichlari hamda P.Ya. Galperin va N.F. Talizinaning aqliy amallarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi metodologik tayanch qilib olingan. Tajriba-sinov ishlari doirasida uch bosqichli (matnoldi - matn ustida - matndan keyin) metodik model taklif etilib, uning samaradorligi nazorat va tajriba guruhlariga ko'rsatkichlari qiyosida dalillangan. Olingan natijalar taklif qilingan metodika o'quvchilarda matn mazmunini chuqur anglash, yashirin ma'noni ilg'ash va o'z fikrini asoslash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, o'qib tushunish, kognitiv ko'nikma, boshlang'ich ta'lim, metakognitsiya, yaqin rivojlanish zonasi, matn tahlili, fikrlash faoliyati.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ПОНИМАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ЧТЕНИИ

Аннотация. В статье рассматриваются методические основы формирования когнитивных умений младших школьников в процессе работы с художественным текстом. Автор трактует понимание текста не как простой технический навык, а как сложную умственную деятельность, связанную с операциями мышления - сравнением, анализом, обобщением и выводом. Методологической опорой исследования послужили идея зоны ближайшего развития Л.С. Выготского, стадии интеллектуального развития Ж. Пиаже, а также теория поэтапного формирования умственных действий П.Я. Гальперина и Н.Ф. Талызиной. В рамках опытно-экспериментальной работы предложена трёхэтапная методическая модель (предтекстовый - текстовый - послетекстовый этапы), эффективность которой подтверждена сопоставлением показателей контрольной и экспериментальной групп. Полученные результаты показали, что предложенная методика существенно повышает у учащихся умение глубоко осмысливать содержание текста, улавливать скрытый смысл и обосновывать собственное суждение.

Ключевые слова: художественный текст, понимание при чтении, когнитивное умение, начальное образование, метакогниция, зона ближайшего развития, анализ текста, мыслительная деятельность.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING COGNITIVE SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH READING COMPREHENSION OF LITERARY TEXTS

Abstract. The article examines the methodological foundations for developing the cognitive skills of primary school pupils through work with literary texts. Reading comprehension is interpreted here not as a purely technical ability but as a complex mental activity bound up with operations of thought - comparison, analysis, generalisation and inference. The study rests methodologically on L.S. Vygotsky's notion of the zone of proximal development, J. Piaget's stages of intellectual growth, and the theory of the stage-by-stage formation of mental actions advanced by P.Ya. Galperin and N.F. Talyzina. Within the experimental work a three-stage methodological model (pre-reading - while-reading - post-reading) is proposed, and its effectiveness is substantiated by comparing the indicators of the control and experimental groups. The findings demonstrate that the proposed methodology markedly improves pupils' ability to grasp textual content in depth, to detect implied meaning and to justify their own judgements.

Keywords: literary text, reading comprehension, cognitive skill, primary education, metacognition, zone of proximal development, text analysis, thinking activity.

Kirish. Zamonaviy boshlang'ich ta'lim oldida turgan vazifalar ko'lamini o'stirmoq o'zining o'ziga xos xarakteriga ega. Agar ilgari birinchi bosqich ta'limining asosiy o'lchovi o'qish tezligi va xatosiz yozish bo'lgan bo'lsa, bugun o'quvchidan o'qigan matni asosida mustaqil fikr

yuritish, sababiy bog'lanishlarni ilg'ash va o'z xulosasini dalillash talab qilinadi. O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim uchun belgilangan davlat ta'lim standartlari ham aynan kompetensiyaga asoslangan yondashuvni ustuvor yo'nalish sifatida ilgari suradi. Shu nuqtai nazardan badiiy matn o'quv jarayonida alohida o'rin egallaydi: u bir vaqtning o'zida ham til boyligi manbai, ham bola tafakkurini harakatga keltiruvchi bilish vositasi hisoblanadi.

Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining sezilarli qismi matnni ovoz chiqarib ravon o'qiy olsa-da, uning mazmuniy qatlamini - qahramon xatti-harakatining ichki sababini, muallif munosabatini, satrlar ortida qolgan aytilmagan ma'noni anglashda qiynaladi. Bu hodisa metodik adabiyotlarda «yuzaki o'qish» muammosi deb nomlanadi va uning ildizi ko'p hollarda o'qish darslarida fikrlash amallarini maxsus o'rgatish tizimining yetishmasligi bilan izohlanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy matnni o'qib tushunish faoliyati asosida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning ilmiy-metodik modelini asoslash va uning tajriba-sinov sharoitidagi samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida 3–4-sinf o'quvchilarining o'qish darslaridagi bilish faoliyati, predmeti sifatida esa matn tahlili vositasida kognitiv ko'nikmalarni shakllantirish metodikasi olingan.

Adabiyotlar tahlili. Matnni tushunish muammosining psixologik asoslari XX asrning birinchi yarmida shakllangan. L.S. Vigotskiy (1934) fikrlash va nutqning o'zaro bog'liqligini tahlil qilar ekan, bolaning ilmiy tushunchalarni egallashi kattalar yoki tengdoshlar ko'magida amalga oshadigan hamkorlikdagi faoliyat mahsuli ekanini ta'kidlagan; uning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qarashi bugungi kunda ham matn ustida ishlash darsining metodik mantig'ini belgilab beradi.

J. Piaje (1969) tomonidan asoslangan bilish taraqqiyoti bosqichlari nazariyasi boshlang'ich sinf yoshini konkret amallar davri sifatida tavsiflaydi. Bu davrda bola mavhum mulohazadan ko'ra aniq tasavvur va obrazga tayanib fikrlaydi, shu bois badiiy matndagi tasviriy tafsilot, dialog va voqea zanjiri uning uchun tabiiy fikrlash materialiga aylanadi.

Aqliy amallarni maqsadli shakllantirish g'oyasi P.Ya. Galperin (1966) va N.F. Talizina (1984) tadqiqotlarida tizimli bayon etilgan. Ularning yondashuviga ko'ra har qanday bilish ko'nikmasi tashqi, moddiy harakatdan ichki, aqliy shaklga bosqichma-bosqich o'tadi. Bu qoida o'qish darsiga tatbiq etilganda matn tahlili avval ko'rgazmali sxema va tayanch savollar yordamida, so'ngra mustaqil fikrlash darajasida bajarilishi lozimligini anglatadi.

D.B. Elkonin (1989) va V.V. Davidov (1996) tomonidan ishlab chiqilgan rivojlantiruvchi ta'lim konsepsiyasi o'quv faoliyatining mazmuni bolaning nazariy tafakkurini o'stirishga qaratilishi kerakligini isbotlab berdi. Bu qarash o'qish darsini savol-javob mashqlaridan tadqiqiy vazifa yechish sahnasiga aylantirish imkonini beradi.

Xorijiy metodikada o'qib tushunish jarayonining ko'p qatlamliligi alohida o'rganilgan. L.U. Anderson va D.R. Kratvol (2001) B. Blum taksonomiyasini qayta ko'rib chiqib, bilish faoliyatini eslab qolishdan baholashgacha bo'lgan oltita darajaga ajratdi; M. Pressli (2002) esa samarali o'quvchi matn bilan ishlaganda o'z tushunishini muntazam nazorat qilib borishini - metakognitiv strategiyalardan foydalanishini ko'rsatdi.

O'zbek metodika maktabida badiiy asarni o'rganish masalalari Q. Yo'ldoshev (2010), M. Mirqosimova (2006) va Q. Husanboyeva (2012) ishlarida atroflicha yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda adabiy matn tahlili o'quvchining shaxsiy talqin qilish qobiliyatini o'stirishga xizmat qilishi kerakligi asoslanadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinf sharoitida kognitiv ko'nikmalarni matn tahlili orqali bosqichli shakllantirishning yaxlit metodik modeli yetarlicha ishlanmagan - mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tajriba-sinov ishlari 2024–2025-o'quv yilida Toshkent shahri va Toshkent viloyatidagi uchta umumta'lim maktabining 3–4-sinflarida o'tkazildi. Unda jami 168 nafar o'quvchi qatnashdi: tajriba guruhida 84, nazorat guruhida 84 nafar. Nazorat guruhida o'qish darslari amaldagi dastur bo'yicha, tajriba guruhida esa muallif tomonidan ishlab chiqilgan uch bosqichli metodik model asosida tashkil etildi.

Tadqiqotda pedagogik kuzatish, yozma diagnostik topshiriqlar, o'quvchi bilan yakka suhbat va pedagogik eksperiment usullari qo'llanildi. Kognitiv ko'nikmalar darajasi to'rt mezon bo'yicha o'lchandi: matnning aniq ma'lumotini ajratib olish, sababiy bog'lanishni topish, yashirin ma'noni ilg'ash va o'z fikrini matn dalili bilan asoslash. Har bir mezon uch darajali (past, o'rta, yuqori) shkala orqali baholandi.

Taklif etilayotgan metodik modelning mazmuni 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Badiiy matn asosida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning uch bosqichli metodik modeli

Bosqich	Metodik maqsad	Ish usullari	Rivojlanadigan kognitiv ko'nikma
Matnoldi bosqichi	Mavjud tasavvurni faollashtirish va o'qish maqsadini qo'yish	Sarlavha va rasm bo'yicha taxmin, «Bilaman - bilmoqchiman» jadvali, kalit so'zlar bilan ishlash	Prognozlash, oldingi tajriba bilan bog'lash, e'tiborni maqsadga yo'naltirish
Matn ustida ishlash bosqichi	Mazmunni qatlamlab anglash va tushunishni nazorat qilish	To'xtalib o'qish, savol berish zanjiri, voqea xaritasi, qahramon xatti-harakati sababini izlash	Tahlil, taqqoslash, sababiy bog'lanishni aniqlash, xulosa chiqarish
Matndan keyingi bosqich	Fikrni umumlashtirish va ijodiy qayta ishlash	Muammoli savolga guruhli javob, matnni davom ettirish, qahramonga xat, baholovchi mulohaza	Umumlashtirish, baholash, o'z fikrini dalillash, metakognitiv o'z-o'zini nazorat

Natijalar va ularning muhokamasi. Eksperimentning boshlanish va yakunlanish nuqtalarida o'tkazilgan diagnostika natijalari taqqoslanganda tajriba guruhi ko'rsatkichlarining barqaror o'sishi qayd etildi. Ayniqsa yashirin ma'noni ilg'ash

va o'z fikrini matn dalili bilan asoslash mezonlari bo'yicha farq sezilarli bo'ldi. Umumlashtirilgan ma'lumotlar 2-jadvalda berilgan.

2-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarida kognitiv ko'nikmalarining yuqori darajasiga erishgan o'quvchilar ulushi (%)

Baholash mezonlari	Tajriba guruhi (boshida)	Tajriba guruhi (oxirida)	Nazorat guruhi (boshida)	Nazorat guruhi (oxirida)
Aniq ma'lumotni ajratib olish	31,0	63,1	32,1	39,3
Sababiy bog'lanishni topish	22,6	58,3	23,8	31,0
Yashirin ma'noni ilg'ash	14,3	47,6	15,5	21,4
Fikrni matn dalili bilan asoslash	11,9	44,0	13,1	19,0

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tajriba guruhida yuqori darajaga erishgan o'quvchilar ulushi barcha mezonlar bo'yicha o'rtacha 33,3 foiz punktga oshgan, nazorat guruhida esa bu o'sish 7,1 foiz punkt bilan chegaralangan. Eng katta nisbiy siljish «yashirin ma'noni ilg'ash» mezonida kuzatildi - bu ko'rsatkich matn ustida ishlash bosqichida qo'llanilgan to'xtalib o'qish va savol berish zanjiri usullarining bevosita ta'siri deb izohlanadi.

Olingan natijalar Vigotskiy ilgari surgan qoidani yana bir bor tasdiqlaydi: bola mustaqil bajara olmaydigan aqliy amal avval o'qituvchi bilan hamkorlikda, keyin esa ichki reja asosida bajarilishi mumkin. Shuningdek, ma'lumotlar Pressli (2002) xulosasiga muvofiq keladi - o'z tushunishini nazorat qilishga o'rgatilgan o'quvchi matnning mazmunini chuqurligiga tezroq kirib boradi. Boshqa tomondan, nazorat guruhidagi kichik o'sish an'anaviy o'qish darsi asosan matnni qayta hikoyalashga yo'naltirilganini, fikrlash amallarini maxsus mashq qilishga esa yetarli vaqt ajratilmasligini ko'rsatadi.

Tajriba jarayonida bir metodik cheklov ham aniqlandi: guruhli muammoli topshiriqlar o'qish ko'nikmasi kuchsiz o'quvchilar uchun dastlab qiyinchilik tug'dirdi. Bu holat topshiriqlarni tabaqalashtirish - bir xil matn asosida turli murakkablikdagi savollar tizimini tuzish zaruratini yuzaga chiqardi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishda badiiy matnning imkoniyati juda keng ekanini ko'rsatdi, biroq bu imkoniyat matn ustidagi ish maxsus tashkil etilgandagina amalga chiqadi. Matnoldi, matn ustida va matndan keyingi bosqichlarni izchil bog'lovchi model o'quvchining bilish faoliyatini passiv qabul qilishdan faol izlanishga ko'chiradi.

Tajriba natijalariga ko'ra taklif etilgan metodika tajriba guruhida yuqori darajaga erishgan o'quvchilar ulushini o'rtacha 33,3 foiz punktga oshirdi, bu esa nazorat guruhidagi ko'rsatkichdan qariyb besh baravar yuqori. Bu ma'lumot modelning amaliy samaradorligini dalillaydi.

Metodik jihatdan quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: har bir o'qish darsida kamida bitta xulosa chiqarishga qaratilgan savol qo'yilishi; matn tahlili topshiriqlari o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qarab tabaqalashtirilishi; o'z tushunishini nazorat qilish ko'nikmasi maxsus mashqlar orqali o'rgatilishi lozim. Tadqiqotning istiqboldagi yo'nalishi mazkur modelni raqamli ta'lim resurslari bilan uyg'unlashtirish masalasini o'rganishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv rejasi. - Toshkent: Sharq, 2017. - 148 b.
- [2] Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Лабиринт, 1999. - 352 с.
- [3] Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. - М.: Наука, 1966. - С. 236-277.
- [4] Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: ИНТОР, 1996. - 544 с.
- [5] Пиаже Ж. Психология интеллекта. - СПб.: Питер, 2003. - 192 с.
- [6] Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - 344 с.
- [7] Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1989. - 560 с.
- [8] Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2001. - 352 p.
- [9] Afflerbach P., Pearson P.D., Paris S.G. Clarifying differences between reading skills and reading strategies // The Reading Teacher. - 2008. - Vol. 61, № 5. - P. 364-373.
- [10] Pressley M. Reading Instruction That Works: The Case for Balanced Teaching. - New York: Guilford Press, 2002. - 341 p.
- [11] Mirqosimova M. O'quvchilarda adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish. - Toshkent: Fan, 2006. - 168 b.
- [12] Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 2010. - 224 b.
- [13] Husanboyeva Q. Adabiy tahlil - tafakkur mahsuli. - Toshkent: Fan, 2012. - 192 b.